

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ЗАРУБІЖНОЇ ПЕДАГОГІКИ

УДК 37.94 (477)

КОЗАЦЬКА УКРАЇНА В ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНОМУ РАКУРСІ

Анна Ржевська

*Луганський державний педагогічний університет імені Тараса Шевченка,
вул. Оборонна, 2, 91011 Луганськ, Україна*

Зроблено спробу ознайомити читачів з історією українського козацького руху, роллю козацтва в суспільно-політичному, культурному й освітньому житті України XVII-XVIII ст. Висвітлено окремі позитивні сторони козацького виховання, проведено паралелі між вихованням молоді в ті далекі часи і в наші дні.

Ключові слова: козацька освіта й виховання, віра в Бога, патріотизм, українська самосвідомість.

Процес духовного відродження суспільства, становлення демократичної держави тісно пов'язані з новим ставленням до процесу формування особистості громадянина України.

Певний час характерною ознакою вищої освіти посткомуністичної української держави була деполітизація і деідеологізація навчально-виховного процесу. Особливості першого десятиліття перетворень в Україні, як самостійній державі, – перманентний характер змін, здійснення реформ в умовах невизначеності середовища, посилення ролі економічних чинників у всіх сферах людської діяльності на тлі зниження впливу чинників духовних, культурних, моральних – зумовили на початку XXI ст. необхідність пошуку нових підходів до організації виховного процесу у вищих освітянських закладах.

Зіставлення вимог, які висувають суспільство і держава до професійних й особистісних якостей молодого спеціаліста та практики виховання, що склалася у вищих навчальних закладах на сході України, дає змогу визначити протиріччя сучасної виховної ситуації: між визнанням величезного виховного потенціалу української педагогіки й історії та обмеженістю його використання у виховному процесі; між потребами суспільства у вихованні патріота України й ігноруванням національних інтересів громадян. У зв'язку з цим актуальним є пошук нових засобів і технологій виховання молоді з урахуванням особливостей регіону. Традиційно цінним джерелом інформації з цього питання є вивчення історичного досвіду українського народного

виховання. У цьому контексті доцільним, на нашу думку, є звернення до часів козаччини (кінець XVII - перша пол. XVIII ст.), коли Україна, хоча і не була незалежною, мала змогу вести самостійну освітянську політику, об'єктивні результати якої зафіксовано в історичних джерелах.

В уявленні широких верств населення сучасної України асоціативний ряд слова “козак” складають лексеми “шаровари”, “шабля”, “оселедець”, “думи” й таке інше, тобто переважно зовнішня атрибутика цієї історичної реальності. Дехто згадає, як козаки писали листа турецькому султанові, Тараса Бульбу, Івана Мазепу... Про козацтво як видатне політичне, державне, педагогічне явище України відомо лише спеціалістам. Серед них імена В.Антоновича, О.Апанович, М.Аркаса, Г.Ващенко, Ю.Руденка, В.Шевчука, М.Стельмаховича, О.Субтельного та багатьох інших.

Проте питання про відбір і засіб презентації цінного історико-педагогічного матеріалу означеної доби дорослому населенню східної України ще чекає на дослідників. На нашу думку, інтерес молодого небайдужого дослідника вітчизняної історії можуть спричиняти особливості виникнення козацтва, трансформація ставлення до козаків із боку інших верств населення України, специфічна роль козацтва в суспільно-політичному житті України XVII-XVIII ст., козацька освіта й виховання, лицарські козацькі якості тощо.

Відомо, що історія козацтва як окремого стану ведеться з XVI століття. До того тисячі з найбільш сміливих і непокірливих селян Галичини й Волині бігли від кріпацтва на тодішнє, повне небезпек, порубіжжя, де орати землю доводилося зі зброєю наготові на випадок ворожого набігу. Вистачало одного-двох поколінь, щоб на новоосвоєних землях колишні селяни ставали людьми зовсім іншого гатунку порівняно з тими, що лишалися у західних землях, – вільними, гідними, нікому й нічим не зобов'язаними. Окрім військових справ козацтво займалося полюванням, рибальством, бортництвом, солеварінням, випасанням худоби та коней, торгівлею.

Спочатку основну масу козаків становили селяни, були серед них також міщани, позбавлені сану священики, шукачі пригод із збіднілої знаті. О.Субтельний відзначає, що в очах не лише польських і спольщених українських магнатів, а й великої частини простого населення того часу козаки, особливо запорожці, мало чим відрізнялися від розбійників і покидьків суспільства [6]. Проте пройде десь сто років, і вже й самі запорожці, й їхні порядки та життя будуть для селян найліпшим, що тільки є у світі.

Наприкінці XVI ст. козацтво вже поділялося на січових та міських (реєстрових) козаків. Відносно заможне реєстрове козацтво різко відрізнялося від нереєстрових козаків, які рідко мали більше статків, ніж прості селяни, відтак стосунки між 3 тис. реєстрових і близько 40-50 тис

нереєстрових козаків часто досягали крайнього напруження. Проте ці відмінності не перешкоджали синам заможніших козаків іти на Січ у пошуках долі або вступати до реєстрових тим козакам, що спромоглися нажити собі багатства [6]. Тобто можна сказати, що стосунки між козаками з самого початку козацької історії мали ознаки початкової демократії. На початок XVII ст. існувало три чітко не розмежованих категорії козаків: заможні реєстрові козаки, які пішли на службу до уряду; запорожці, що жили за межами Речі Посполитої; та величезна більшість козацтва, яка мешкала у прикордонних містах, вела козацький спосіб життя, але не мала офіційно визнаного статусу [6].

Цікавим є факт трансформації соціальної ролі козацтва. Як пише О.Субтельний, спочатку козаки ставили собі за мету лише відбивати напади татар. Полонізація української верхівки змусила козацтво відігравати роль, яка в інших країнах належала дворянству. У 1620 р. гетьман Петро Сагайдачний разом з усім Запорізьким кошем вступив до Київського братства, тобто об'єднав військову силу козацтва з церковною та культурною верхівкою України [6]. До другої половини XVIII ст. на території Лівобережної України діяв адміністративно-територіальний полковий устрій на чолі з генеральною старшиною (гетьманом) [5], тобто упродовж майже ста років Україна була дійсно козацькою державою зі своїм державним устроєм, освітою, способом життя.

Саме в цю Велику козацьку добу (XVI – перша пол. XVIII ст.) [4] набуває поширення козацька система навчання й виховання, яка ґрунтується на багатовіковому народному досвіді виховання молодого покоління і водночас збагачує його специфічними виховними положеннями. Козацька система ідей, цінностей тісно пов'язана з Богом, який є найвищою Правдою, і тому правда перемає як в особистому, так і в громадському житті. Здоровий оптимізм козака поєднується з мужністю та здібністю сміло дивитися у вічі смерті: *А чи пан чи пропав, / Удруге не вмирати* [3].

Окрім глибокої релігійності, українського лицаря характеризує щирий патріотизм. У душі його органічно поєднані глибока віра в Бога й любов до “народу християнського” [3]. Запорізька Січ відіграла велику роль при обміні чи іншому способі визволення полонених татарами християн. Чимало дум-спогадів про визволення полонеників шляхом повстання, про втечі з турецьких каторг складено саме в козацьку добу [1]. Нездатний до походів запорожець пишно прощався зі світом (цей звичай відомий як “Прощання старих січовиків”) та йшов у ченці [2]. При деяких монастирях козаки утримували шпиталі та притулки для найстаріших козаків. Вважалося обов'язком надавати монастирям великі грошові внески, дорогоцінні подарунки. На власний кошт запорожці споруджували церкви та інші будівлі

в монастирі й поза його межами, посилали в монастир вози риби, солі, хутра, вина, худобу, породистих коней [1].

Для справжнього козака Бог і Батьківщина – найвищі блага. Український лицар живе для Батьківщини, він завжди готовий віддати за неї своє життя. Найдорожче для нього – лицарська честь і слава, і такі настрої властиві не лише козакам, а й їхнім матерям і сестрам [3].

У 1576 р. виникає перша січова школа Гетьманської (Лівобережної) України. Розвивається густа мережа козацьких сотенних і полкових шкіл. За типом козацькі школи діляться на загальноосвітні, ремісничі, мистецькі, музично-співочі. Дітьми козаків, селян, ремісників, міщан, української шляхти вивчається рідна мова, історія, географія України, народна культура, мистецтво, а також історія й географія зарубіжних країн, математика, астрономія, народні знання з біології, медицини тощо. У 1754-1769 рр. діяла спеціальна козацька адміністративно-старшинська школа, яка готувала кадри козацької старшини, військових службовців для різних адміністративних посад козацького самоврядування, державного управління [4].

Існувала також Головна Січова школа (1754-1768 рр.), у якій вивчали піїтику, риторіку, математику, географію, астрономію, військову справу. Багато уваги в школах приділяли патріотичному вихованню та музичній підготовці учнів. Серед них були також майбутні кобзарі, сурмачі, цимбалісти, скрипалі. У країні відкривалися цифірні школи, в яких діти різних станів здобували елементарні знання. У 1744 р. їх об'єднали з полковими і гарнізонними школами. Деякі діти здобували початкову освіту при полкових козацьких канцеляріях, де їх учили, крім читання й письма, діловодства. Випускники цих шкіл були в кожній козацькій сотні [5].

Відповідно до правил, які існували 1785 року в казенній школі при фортеці Єлисаветграда, тих, хто добре навчався, призначали в капрала, ротні квартирмейстри, вахмістри, лівих – у слюсарі, ковалі, столяри; лівих і з поганою поведінкою – у сажотруси тощо [5]. Безперечно, виховання дітей було релігійним і військово спрямованим, однак завдання стояли значно ширші – дати країні освічених людей, сприяти розвитку вітчизняної культури й науки.

Загалом у козацькій освіті та вихованні виділяють чотири ступені: дошкільне родинне козацьке навчання й виховання, основою якого були козацька батьківська, материнська школа; козацьке родинно-шкільне навчання й виховання (січові, сотенні й полкові школи, школи джур); підвищена й вища освіта (Київський, Переяславський, Чернігівський і Харківський колегіуми, Острозька і Києво-Могилянська академії, зарубіжні університети й академії); національно-державницьке навчання й виховання, лицарське загартування молодих козаків (козацькі осередки, військові табори, сотні й полки, фортеця Запорізька Січ та ін.) [4].

Результат поступового переходу України до загальнодержавної системи народної освіти наприкінці XVII ст. відображений у записках посла Датського за Петра Великого Юста Юлія, котрий у той час вертався через Україну додому: “Жителі козацької України живуть щасливо, займаються – чим кому охота; той купує – продає, той реместує, той чим іншим промишляє. До церкви усі вони йдуть з молитовниками в руках, тоді як у Московитів навіть і бояре неписьменні. Усі люди українські дуже звичайні, ввічливі і охайні; усі одягаються чепурно і содержують свої оселі”. Ця та інші звістки про Україну козацьку засвідчують, який великий вплив мала народна школа на весь устрій життя людського, коли та школа перебувала у руках самого народу [2].

Про українське козацтво значна частина сучасної молоді має поверхове і спрощене уявлення. Між тим, навіть короткочасне, але небайдуже звернення до славетних часів козаччини може перетворитися на виховний захід, засіб прилучення особистості до українських національних цінностей.

У 1999 році вийшла на екрани стрічка "Вогнем і мечем" польського режисера Єжи Гоффмана про події середини XVII ст., яка досить вдало, і, головне, красиво, передає героїку часів запорозького повстання проти польської гегемонії у Речі Посполитій. Перегляд студентами разом із кураторами цього художнього фільму або фільмів схожої тематики й якості може серйозно вплинути на емоційну сферу глядачів, а через те сприяти збудженню в молоді української самосвідомості, наповненню сердець небайдужих глядачів гордістю за славетне минуле Батьківщини, бажанням захистити її від ворога, служити їй віддано і з любов'ю.

Ці завдання особливо актуальні зараз, у період пошуку Україною власної консолідуючої ідеології, коли багато мешканців нашої держави відчують себе насамперед громадянами світу, а не синами й дочками України, і не розуміють, що в світі поважають тих, хто поважає себе, свою культуру, родовід тощо. В історії країни ще немало героїчних сторінок, але козаччина реалізувала себе на державному рівні в усіх сферах життя і мала суттєві позитивні наслідки. Уявляється, що всі педагогічні ідеї тих часів потребують уважного вивчення, й деякі з них – навіть запровадження в сучасну освітню систему України.

Що стосується презентації на сході України історії та педагогічної думки козацтва, то з метою сприяння патріотичному вихованню молоді доцільним було б використовувати на початку роботи той засіб спілкування, який є для студентів найбільш природним. На нашу думку, це буде максимально ефективно сприяти вихованню поваги й любові до всього українського, відновленню історичної пам'яті великої частини населення, досягненню громадянсько-державного самоусвідомлення молоді.

---

1. *Апанович О.М.* Розповіді про запорозьких козаків. К., 1991.
2. *Аркас М.М.* Історія України-Русі. Одеса; 1994.
3. *Ващенко Г.* Твори. Том 4. Праці з педагогіки та психології. К., 2000.
4. Історія козацької педагогіки // *Освіта*. 2001. 15-22 серпня.
5. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.): Нариси. К.; 1991.
6. *Субтельний О.* Україна: історія. К.; 1993.

COSSACK UKRAINE IN HISTORIC AND PEDAGOGICAL CONTEXT

Anna Rzhevs'ka

*Taras Shevchenko State Pedagogical University of Luhans'k,
Oboronna Str., 2, UA – 91011 Luhans'k, Ukraine*

The paper informs about the history of Ukrainian Cossack movement, the role of Cossacks in social, political, cultural and educational life of Ukraine in the 17th–18th centuries. It describes some positive qualities of Cossack education, draws parallels between the education in the past and that one nowadays.

Key words: Cossack education and upbringing, belief in God, patriotism, Ukrainian consciousness.

Стаття надійшла до редколегії 13.02.2003
Прийнята до друку 18.06.2003